

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті йдеться про аспекти вивчення мови Шевченка: структурно-типологічний, нормативно-історичний, мовно-естетичний, лінгвокогнітивний. Виголошується думка про ієрархічну систему Шевченкового тексту. Запропоновано інтерпретацію цього тексту через виявлення концептів-мотивів, які уможливають відповідь на глобальне питання: чому Шевченка вважають творцем української літературної мови.

Ключові слова: Шевченко, мова творів, літературний стандарт, розмова, концепт-мотив.

Єрмоленко С. Я. *Современные аспекты исследования языка Тараса Шевченко.* Стаття посвящена аспектам изучения поэтической речи Т. Г. Шевченко: структурно-типологическому, нормативно-историческому, лингво-эстетическому, лингво-когнитивному. Предложен анализ иерархической структуры текста Шевченко, интерпретация этого текста с использованием понятий концептов-мотивов, что позволяет ответить на глобальный вопрос: почему Шевченко считают основателем украинского литературного языка.

Ключевые слова: Шевченко, язык произведений, литературный стандарт, разговорная речь (общение), концепт-мотив.

Yermolenko S. Y. *Modern aspects of T. Shevchenko's language researching.* The article discusses various aspects of studying Shevchenko's literary language: structural, typological, normative, historical, linguo-aesthetic, and linguo-cognitive. The author suggests that Shevchenko's texts are hierarchical in nature. The article proposes to interpret his texts by identifying concepts and motifs which suggest the answer to the global question of why Shevchenko is considered to be the creator of the Ukrainian literary language.

Keywords: Shevchenko, language of written works, literary standard, conversation, concept, motif.

Загальноприйняті твердження мова Шевченка – це мова українського народу; Шевченко – творець нової української літературної мови потребують уточнення, аргументації в контексті сучасної наукової парадигми, чи, точніше, наукових парадигм, які змінюються залежно від актуалізованих дефініцій мови, а також зв'язку мови з іншими суспільними категоріями, пор.: мова – система знаків; мова – втілення думки; мова як діяльність; мова – код культури, мова і національна ідентичність, мова і національна свідомість, мова і особистість, мова і суспільство тощо.

Виданий 1840 року «Кобзар» Тараса Шевченка відкривав читачам український світ, а його мова стала ознакою, мірилом української

ідентичності через осмислення історії народу, відтворення природних умов його життя, соціально-побутової культури, проникнення у психолінгвальні основи спілкування й світосприймання. «Ся маленька книжечка, – писав І. Я. Франко, – відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» [9, 107].

Досліджуючи джерела мови Т. Шевченка (серед них – народно-розмовний словник, народнописенна мова, книжні історичні джерела, іншомовні запозичення), акад. В. М. Русанівський наголошує: «Шевченко по праву вважається творцем української літературної мови як основи розвитку нової, угрунтованої на народній основі української культури. ..Позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [5, 235-236].

Українці, живучи в різних державах, розмовляючи територіальними діалектами, відчували в мові Шевченка голос національного генія. Польський славіст Михайло Лесів пише: «Тарас Шевченко у свідомості українців з другої половини дев'ятнадцятого століття був і залишається до наших днів тим, хто мав і надалі має особливе й унікальне значення для української мови, сучасної української літератури та зміцнення національної ідентичності українців» [13, 7].

Мовотворчість Шевченка започаткувала новий період в історії української літературної мови, період усталення загальноприйнятої літературної норми. Причини, чому саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний взірець, власне, чому називаємо поета творцем нової української літературної мови, можна бачити різні.

Дослідники мови Т. Шевченка наголошують, що поет уникав вузькодіалектних слів, у його мові зафіксовані лексичні номінації, характерні для різних українських діалектів. Тобто мова Шевченка виконала об'єднувальну функцію для мовної свідомості українців із різних територій (держав), вона найвиразніше і найповніше втілила ідею поєднання особистого із своїм національним, і саме через нього – із загальнолюдським, вічним. Але насамперед, очевидно, важлива була суголосність ідей Кобзаря думам усіх українців. Тому й заговорив український народ мовою Шевченка.

Різні аспекти вивчення мови Т. Шевченка пов'язані з відповідями на питання, чому мовотворчість поета не стала лише об'єктом історії літературної мови, а залишається актуальною для всіх галузей українського мовознавства. Від самого початку свого зародження лінгвошевченкознавство поєднувало дві лінії аналізу Шевченкових текстів: 1) відповідність мови поета літературній нормі української національної мови (праці В. С. Ващенка, П. Д. Тимошенка, М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); 2) художньо-естетична майстерність поетової мови (праці Л. А. Булаховського, Максима Рильського, І. К. Білодіда, З. Т. Франко, В. В. Жайворонка та ін.). Як правило, ці дві лінії об'єднуються формулою «мова і стиль Шевченка». У кожний історичний період мовознавці наповнюють цю формулу новим змістом, розширюють розуміння мови Т. Шевченка. З неослабною увагою вони вивчають джерела Шевченкової мовотворчості, відбиття їх у художній і епістолярній спадщині; аналізують фіксовані варіантні засоби слововживання, враховуючи автографи Шевченка. Показово, що життя друкованого слова Кобзаря виявило різні підходи до збереження особливостей авторського слововживання й правопису. Свого часу В. Сімович [6, 328-331] застерігав про пошуки автентичного поетового слова. Проте Шевченкове слововживання, по-перше, не було позбавлене варіантів, по-друге, маємо визнати, що засвідчена варіантність у різних друкованих виданнях так само містить цінну інформацію для вивчення еволюції літературної норми української мови.

Виявляючи художньо-естетичну майстерність Кобзаря, дослідники звертають увагу на засоби інтимізації його поетичної мови, а також на характерну ознаку його художнього мислення – антитезу: «Шевченко був майстром антитетичного стилю – і в поезії, і в прозі, про що свідчить велика кількість його крилатих висловів цього типу. Цей стиль також є однією з рис його художнього мислення, що органічно зближується в поета з його *філософським мисленням* (підкреслення моє. – С. Є.)» [2, 12]. У ліриці Т. Шевченка періоду заслання З. Т. Франко виокремлює ідилічний словник, соціально-політичний словник, послуговується також поняттям 'естетичний словник' Шевченкової інтимної лірики, проте в оцінці впливу мовотворчості Шевченка на вироблення зразкової літературної норми перевагу віддає структурному критерію, пор.: «Мовна творчість Шевченка, послуживши зразком літературних норм в галузі лексики і граматики, стала вважатись зразковою і у сфері естетики слова» [8, 76]. Очевидно, за-

лежність має бути інша: саме естетика Шевченкового слова, його зміст були первинними і визначальними для того, щоб утвердилася лексична і граматична літературна норма, взорована на мову Шевченка. Принаймні упродовж століть ці два чинники формування загальнолітературної норми діють паралельно, а з розширенням лексикографічного опрацювання мови Т. Шевченка вага естетичного критерію у формуванні загальнолітературної норми зростає,

За наявності спеціальних словників мови Шевченка, при широкому використанні текстів Кобзаря в загальномовних словниках розширюються можливості вивчення проблеми впливу індивідуальної мовотворчості на національну літературну мову та її зразкову норму. Йдеться і про нове прочитання Шевченкових текстів, і про поглиблене вивчення індивідуального словника. Дослідження не обмежуються структурно-рівневим підходом до мовних фактів, типологією тропів і стилістичних фігур, а орієнтуються на поняття мовної картини світу, мовно-естетичних знаків національної культури, пізнання яких передбачає застосування лінгвокогнітивних методів аналізу, оперування поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, концептів тощо.

Звичне у філологічних дослідженнях словосполучення «письменник пише / писав для народу (про народ)...» стосовно до мовотворчості Шевченка потребує уточнення, бо поет, пишучи, насамперед **розмовляв** із народом. У Шевченковій поезії реально чуємо, як автор говорить зі своїми героями, з уявними читачами-слухачами, з друзями. Він ословлює свої думки про світ, життя людей у цьому світі. Ось уже впродовж другого століття розмовляє Шевченко з «живими, мертвими і ненарожденними». І саме тим, що є Україна, українська мова, що ми називаємо й усвідомлюємо себе українцями, завдячуємо нашому генієві, який повернув українцям пам'ять, змусивши їх замислитися: *Подивіться лишень добре,/Прочитайте знову/Тую славу. Та читайте/ Од слова до слова,/ Не минайте ані титли,/ Ніже тії коми,/ Все розберіть...та й спитайте/ Тойді себе: **що ми?/ Чиї сини? яких батьків?/ Ким? за що закуті?..*** («І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»). Пор. висловлення, яке можна вважати автоцитатою: *Слава не поляже;/Не поляже, а розкаже,/ Що діялось в світі,/ Чия правда, чия кривда/І чиї ми діти («До Основ'яненка»).*

У пророчих словах поета чуємо глибинні, всеохопні питальні інтонації як ознаки філософського мислення і як неодмінні мовні стру-

ктури діалогічного спілкування. Діалогізація поетичного висловлення Шевченка засвідчена у різноманітних функціях питальних конструкцій, питальних емоційних інтонаціях. Нагромадженням питань в інтонаційно динамічному Шевченковому вірші набули в українській літературній мові статусу афоризмів, мудрих крилатих слів.

Аналізуючи філософський зміст поетового «*Один у другого питаєм, / Нащо нас мати привела? / Чи для добра? Чи то для зла? / Нащо живем? Чого бажаєм? / І, не дознавшись, умираєм, / А покидаємо діла..*» [12, 53], філософ С. Б. Кримський обґрунтовує значення питань у пізнавальній діяльності людини: «.. Світ у питаннях ближчий до своєї автентичності, справжності та самотворення, ніж у відповідях, котрі спрямовують суще, схематизують його багатоманітність, орієнтують не на буття як океан можливостей, а на причали його гаваней. Запитання, як підкреслював М. Гайдеггер, це «благочестя думки», вивільнення від остаточних констатацій ... в запитальних ситуаціях свідомість залишається максимально відкритою реальності, характеризує відверті форми співвідношення з нею» [4, 4].

У мовомисленні Шевченка – особливий стан його пізнавальної діяльності, входження світового цілого в духовне буття поета. Філософ називає такий особливий стан пізнання «вищим духовним осягненням світу» [4, 78]. Не випадкова й висока частотність у поетичних текстах Шевченка дієслівних слововживань із лексичним значенням ‘звертатися до кого-небудь із запитанням, бажаючи дізнатись щонебудь’: *питати* (50), *спитати* (28), *розпитати* (10), *запитати* (5), пор.: *Тяжко мені сиротою/ На сім світі жити;/ Свої люде – як чужії;/ Ні з ким говорити;/ Нема кому **розпитати**,/ Чого плачуть очі;/ Нема кому розказати,/ Чого серце хоче,/ Чого серце, як голубка,/ День і ніч воркує;/ Ніхто його **не питає**,/ Не знає, не чує./ Чужі люди **не спитають** —/ Та й нащо **питати**?* (Думка «Нащо мені чорні брови...»);

*Хто **спитає**, привітає/ Без милого в світі?* («Катерина»);

*Насипали край дороги/ Дві могили в житті./ Нема кому **запитати**,/ За що їх убито?* («Причинна»)

*Сидить вона, не йде в село,/ **Не пита** й не плаче,/ Одуріла!..* («Сова»)

*«А Марко в дорозі?» —/ Ганна діда **питалася*** («Наймичка»).

Посилують питальну семантику заперечні конструкції, характерні для Шевченкового ідіостилю експресиви з подвійним запереченням на зразок *ніхто його [серце] не питає; ніхто його [світ] не до-*

дбає і не розруйнує. Принагідно зауважимо, що в обох фраземах займенник заступає слова-поняття, які належить до часто вживаних у поетичній мові Шевченка: *серце* (311 слововживань) і *світ* (284 слововживання).

Діалогізація поетичного тексту мотивована різними типами питань – питань як реплік класичного діалогу, коли спілкуються двоє суб'єктів, персонажів ліро-епічного, ліричного твору, коли спілкується автор із персонажем, питань, які не передбачають відповіді, а свідчать про нуртування авторової думки.

Питальні інтонації пронизують монологічний і діалогічний текст, вони формують ампліфіковані тексти, як наприклад, в однойменній поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно,/ Чого серце плаче, ридає, кричить,/ Мов дитя голодне? Серце моє трудне,/ Чого ти бажаєш, що в тебе болить?/ Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?/ Засни, моє серце, навіки засни,/ Невкрите, розбите – а люд навісний/ Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.* Заголовки чи підзаголовки багатьох поезій мають форму питальних конструкцій: «*Чи є що краще, краще в світі...*», «*Чи ми ще зійдемося знову?..*»: «*Чи не покинуть нам, небого...*»; «*Самому чудно. А де ж дітись?*».

Питання-сумніви, питання-обурення й засудження, питання-співчуття, питання-роздуми – цілий спектр волевиявлення, різному представлені в інтимній ліричній і громадянській поезії Шевченка. Питальна інтонація супроводжує повтори, характерні для реплік експресивного діалогу, коли в одному висловлюванні поєднуються ствердження і одночасне самозаперечення, пор.: *А он старе Монастирище,/ Колись козацькеє село,/ Чи те воно тойді було?../ Та все пішло царям на грище:/ І Запорожжя, і село.../ І монастир святий, скарбниця, –/ Все, все неситі рознесли!../ А ви? ви, гори, оддали!!../ Бодай ніколи не дивиться / На вас, прокляті!! Ні,ні../ Не ви прокляті... а гетьмани...*

Феномен «діалогізму, діалогічних смислових взаємин між щонайменше двома суб'єктами висловлювання» [10, 352-354] шевченкознавці вважають конститутивною основою поетичного тексту Шевченка. Усебічно аналізуючи систему ліричних, епічних суб'єктів, виявляючи імпліцитного й експліцитного автора в Шевченкових текстах, В. Л. Смілянська пише: «Усі без винятку Шевченкові твори мають свого адресата, названого чи неназваного, ієрархічно структурованого, – це Бог, цар, церковники, панство, інтелігенція різного ґатунку, люди, кохана, друзі тощо. Така адресація виявлена жанрово – у

пошаннях, номінативно – у ліричних посвятах і ліричних відступах-звертаннях, стилістично – через тональність (елегійну, саркастичну, іронічну тощо), позатекстово (у «Передмові» та зверненні до «субкрібентів» у поемі «Гайдамаки» [7, 228-229]. Крім адресності діалогічного висловлення для ідіостилю Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа.

Як приклад різних голосів, що звучать у Шевченковому тексті, наведемо твір «Подражаніє 11 Псалму». Саме в тексті «Подражанія» функціонує вислів, що став крилатим у сучасній літературній мові, вислів, який символізує значення Шевченкової творчості для національної ідентичності українців : ***Я на сторожі коло їх поставлю слово!***

У тексті «Книги псалмів» (11 псалом) йдеться про те, що Господь поставить «в безпеці того, на кого розтягують сітку», він хоче захистити убогих, бідних. Шевченко в своєму творі робить наголос на СЛОВІ. Зміст цього образу підтримується всією структурою, стилістикою твору. Спочатку звучить голос автора: *Мій боже милий, як то мало/ Святих людей на світі стало./ Один на другого кують / Кайдаки в серці.*

Потім звучить інший голос, пряма мова тих, кого Шевченко називає «лукавії уста», «велеречивий язик»: *..ми не суєта! / І возвеличимо надиво/ І розум наш і наш язик.. / Та й де той пан, що нам закаже/ І думать так і говорить?*

Зважаючи на саркастичний зміст цих рядків, (фраза «Ми не суєта» перегукується з подібною тональністю рядків у поемі «Кавказ»: *Ми християни; храми, школи,/ Усе добро, сам бог у нас!*), не можна фразу *І возвеличимо на диво/ І розум наш і наш язик..* використовувати, – а це, на жаль, не рідкісний випадок у сучасних наукових і публіцистичних текстах, – як крилатий вислів, пов'язаний із позитивною конотацією – піднесенням ролі українського рідного слова. Слова ***лукаві уста, велеречивий язик*** характеризують чужий, ворожий голос, якому протиставлено третій голос – голос Господа. Це відповідь його і відповідь Шевченка: *– Воскресну я, – той пан вам скаже. –/ Воскресну нині! Ради їх/ Людей закованих моїх,/ Убогих, нищих... Возвеличу/ Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх/ Поставлю слово. І пониче,/ Неначе стоптана трава,/ І думка ваша і слова.*

У різних стилістичних регістрах звучить дієслово «возвеличити»: один раз (*возвеличимо*) – іронічно, а другий (*возвеличу*) – піднесено, урочисто.

Характерно, що Шевченко звертається до номінації «язик» у значенні «мова» саме в саркастичному контексті, а в устах Господа звучить улюблене Шевченкове *Слово*, яке він ставить на сторожі «людей закованих», «убогих, нищих». Майстерно поет вводить старослов'янізми, стилізує біблійний текст (звернімо увагу на естетично довершений звуковий образ «І пониче, неначе стоптана трава, і думка ваша, і слова» – *пониче* – це «поникне», «схилиться», а в цьому образному значенні, у порівнянні – «втратить силу». Протиставляючи велеречивому *язику* поневолене українське *слово*, мову українського народу, поет заявляє про право народу на мовну самобутність, на творчість рідною мовою, на розвиток освіти рідною мовою. Без цього буде духовне поневолення, або, за висловом Шевченка, «кайдани в серці».

Чим же була українська мова для Шевченка? Найкоротша відповідь на це питання: для Шевченка українська мова була: а) ознакою зв'язку з мовою батьків (*не відцуравсь того слова, що мати співала*), б) інстинктом збереження своєї національної ідентичності, збереження зв'язку з родом і народом; в) найдієвішим, оптимальним інструментом самовираження, творчості, розкриття глибинних дум, мрій, бажань, почувань; г) невіддільною частиною і потребою людського спілкування (*промовить слово*). Саме так можна розкодувати складники лексико-семантичного поля або, за літературознавчою термінологією, мотиву Шевченкової творчості – «СЛОВО».

Мабуть, не може бути одноплосинного аналізу мови Шевченка. Нове прочитання творів поета, нові дослідницькі методи потребують стереоскопічного підходу до названого об'єкта. Сьогодні не задовольнятиме нас і усталений, дещо спрощений погляд на його мову як на конкретно-історичне явище, як факт історії української літературної мови, в якому поєдналися три джерела – фольклорне (народнопісенне), книжно-писемне і народнорозмовне.

Формальний, власне структурно-лінгвістичний підхід до опису лексики, уживаних Шевченком граматичних форм, тобто вивчення мовної структури може лише частково задовольняти попит на зацікавлення проблемою «Мова Шевченка».

Шукаємо в сучасній українській літературній мові основи Шевченкової мови, звертаємося до ядра словника, фразеології, до синтак-

сичних структур, у яких закорінена українська інтонація, особливості народнорозмовного мовомислення. Переконаємося, що мова – це не конвенційні, умовні знаки, не відкриті й закриті склади, чи різні типи простих і складних речень (хоч ці формально-структурні ознаки теж показові для ідентифікації ідіостилу письменника, для виявлення його диференційних ознак), а глибинна семантика, яку треба видобувати зі створених генієм текстів, щоразу прочитуючи їх по-новому.

Дослідники тем і мотивів поезії Шевченка наголошують на «багатоаспектній історіо- та націософській концепції слова», на тому, що Шевченкове слово – це «самодостатня мистецька вартість, кульмінаційний пункт і кінцевий результат художнього творення» [1, 279].

Когнітивно-текстовий аналіз багатозначної лексеми СЛОВО, яка пов'язана з дієсловами *промовляти, промовити, вимовляти, вимовити, говорити, казати, сказати* тощо не лише онтологічно, а й через структуру вживаних усталених зворотів, поетичних фразем, через характерні для діалогів синтаксичні конструкції, дає підстави структурувати семантику відповідної лексеми: *слово – спілкування, слово – творчість, слово – ознака національної ідентичності* [3, 11-18].

Наскрізна для творчості Шевченка ідея спілкування, взаєморозуміння, потреба розмови, мови особливо увиразнюється в невольничій поезії: *В неволі, в самоті немає,/ Нема з ким серце поєднать../ А душу треба розважать,/ Бо їй так хочеться, так просить/ Хоч слова тихого* («В неволі, в самоті немає»). У контексті невольничої поезії вислови *слово тихе, святе слово* конденсують у своєму значенні ідею рідного слова, рідної мови, якою поет мережить свої думи. Але цими думами на чужині нема з ким поділитися: *Тяжко мені. Боже милий,/ Носити самому Оці думи. І не ділить/ Ні з ким, – і нікому/ Не скажуть святого слова..* («Заросли шляхи тернами»).

Бажання *привітати словом, добре слово сказати* – у самій природі людини. Вона прагне мовою передати свої думки, почування і, спілкуючись, досягти взаєморозуміння, гармонії співпереживання (*Серце рвалося, сміялось, Виливало мову, Виливало як уміло*). Художньо-образна уява поета відтворює особливий стан духовної близькості, високих почуттів, коли люди розмовляють *очима, душею, серцем*: *Кого ти без мови, без слова навчила/ Очима, душею, серцем розмовлять* («Мар'яна-черниця»).

Звична розмова словами відступає на другий план, а високого емоційно-духовного змісту набуває спілкування *очима, душею, сер-*

цем: *Нащо батько, мати, високі палати,/ Коли нема серця з серцем розмовлять.*

Шевченко відчував силу й водночас безсилля своїх слів: *..змережаю/ Кров'ю та сльозами/ Моє горе на чужині,/ Бо горе словами/ Не розкажеться нікому/ Ніколи, ніколи,/ Нігде в світі! Нема слов/ В далекій неволі* («Лічу в неволі дні і ночі»).

Природно, що найбільші душевні муки через потребу комунікативного контакту, душевного відгуку поет відчував на засланні. *На чужині не ті люде –/ Тяжко з ними жити!/ Ні з ким буде поплакати,/ Ні поговорити.*

Поет ословлює потребу мовосповіді, мовотворення, бажання спілкуватися як основу життєдіяльності людини. Закономірність саме такого прочитання авторського тексту підтверджується вербалізацією поняття «розмова» як одного з визначальних мотивів мовомислення поета.

Нове прочитання поетичних текстів Шевченка пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує аналіз тексту з дослідженням концептуальної і мовної картин світу. Розширення, поглиблення змісту понять «мовна семантика», «семантика мовного знака» передбачає застосування методів моделювання лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, структурування концептів, встановлення ієрархічних зв'язків між семантикою художнього слова і мовною свідомістю творця тексту. Застосування методів лінгвокогнітивного аналізу до художніх текстів дає змогу розкрити власне мовний механізм оприявлення тем і мотивів поезії Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Ю. Слово / Ю. Барабаш // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 279.
2. Білодід І. К. Крилате слово Шевченка / І. К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид.-во АН УРСР, 1964. – С. 12-21.
3. Єрмоленко С. Я. Неокраєне крило Слова (Мотив слова в поезії Шевченка) / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1989. – №2. – С. 11-18.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Кримський С. Б. – К. : Вид.-во Парапан, 2003. – 240 с.
5. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка. – 2002. – С. 235-236.
6. Сімович В. Чи можна вже студіювати Шевченкову мову / В. Сімович // Праці у двох томах / упоряд. і передмова Л. Ткач. – Чернівці : Книги–XXI, 2005. – Т.1: Мовознавство. – С. 328-331

7. Смілянська В. Шевченкові розмисли : зб. наук. праць / Смілянська В. – К., 2005. – С. 228-229.
8. Франко З. Т. Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання / З. Т. Франко // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Наук. думка. 1964. – С.76-98.
9. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року / Франко І. Я. – Львів, 1910. – 444 с.
10. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 2 : Г – З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін]. – К. : Наук. думка, 2012.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 томах. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – 784 с.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 томах. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 2. – 784 с.
13. Łesiów M. Poezja Tarasa Szewczenki w tłumaczeniu Piotra Kuprysia // Szewczenko T. Kobziarz». – Lublin, 2008. – S. 7.